

ЗАГАЛЬНОПРАВОВІ ПРИНЦИПИ ЯК ДЖЕРЕЛА МІЖНАРОДНОГО ЕКОНОМІЧНОГО ПРАВА

О.А. Радзівілл

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
ВНЗ «Національна академія управління»*

Постановка проблеми. З розпадом біполярної моделі світового порядку і долученням держав колишнього «соціалістичного табору» до надбань і проблем світу «розвиненого капіталізму», стає очевидною потреба досконало зрозуміти глибину й багаторівневість теорії й практики західної правової традиції. Актуальність зусиль у цьому напрямі обумовлена, по-перше, тим, що розуміння не лише букви, але й духу західного права допоможе, зрештою, усвідомити, чим була для народів Східної Європи «епоха соціалізму», який, будучи продуктом західної правової традиції, за межами Європи чітко виявив загальноісторичну проблему: формальні й антигуманні мотиви запозичення, навіть найкращих ідей і здобутків людства, можуть перетворити їх на знаряддя маргіналізації суспільств, в якому ці запозичення впроваджуються. Другим, більш прагматичним, мотивом глибшого усвідомлення західного права є те, що на ньому будується сучасна глобальна світова система, де економічні відносини відіграють роль локомотиву, за яким, досить успішно, рухаються й інші складові сучасного міжнародного правопорядку – культурні, гуманітарні, соціальні тощо. Україна ставши, зрештою, членом СОТ і не втрачаючи надій на повноцінне співробітництво з європейським гуманітарним, безпековим і економічним простором, гостро потребує юристів нової генерації, які б «на рівних» почували себе у правовідносинах, побудованих на засадах західної правової традиції.

Загальні принципи права, акумулюючи в собі найкращі ідеї, рішення й формули від античності і до сьогодні, є втіленням «духу» західної правової традиції – самобутнім і досить успішним досвідом узгодження переважно індивідуалістично вмотивованих принципів природного права з соціально орієнтованими нормами громадського й державного ладу. На них, як на найбільш випробувані часом здобутки цивілізації у сфері правового регулювання суспільних відносин, орієнтуються суб'єкти як приватно-, так і публічно-правових відносин. Зокрема, при розв'язанні спорів між державами Статут Міжнародного суду ООН передбачає звернення суддів до «загальних принципів права, визнаних цивілізованими націями», як до джерела правової мудрості, у випадках, коли звернення до конкретних міжнародних угод чи звичаєвих норм загального міжнародного права не дає належних критеріїв для винесення

обґрунтованого судового рішення. В галузі міжнародного економічного права, де різноманіття реальних відносин значно важче піддається формальним правилам, ніж в сфері міжнародного публічного права, загальноправові принципи відіграють особливу роль, заповнюючи всі лакуни, не врегульовані актами державного волевиявлення, а також слугуючи змістовною основою багаторівневої системи принципів загального й спеціального характеру – як всієї галузі, так і окремих підгалузевих напрямів, яка, в свою чергу, разом з економічними інтересами і звичаями, слугує основою багаторівневої ієрархії договірного регулювання міжнародних економічних відносин.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Важливу роль у дослідженні загальних принципів права та їх втіленні у правотворчості провідних європейських держав відіграють роботи з порівняльного правознавства, зокрема, використані в статті дослідження К. Цвайгерта і Х. Кьотца [1, 2]. Значення загальних принципів права у розвитку західної правової традиції, зокрема англійського права справедливості, розкрив Г. Дж. Берман [3]. З вітчизняних авторів дуже цікавий аналіз загальних принципів права в системі джерел міжнародного права належить О. В. Київець [4], а роль звичаїв і загальноправових принципів у контексті соціальної й психологічної концепції праворозуміння – О.О. Мережку [5]. Специфіку міжнародного економічного права – в сукупності його джерел і суб'єктів правотворчості – досліджено в роботах Карро Д. і Жюйяра П. [6], їхні характеристики міжнародного економічного права творчо використано для дослідження всієї системи міжнародного публічного права в роботах Ж. Тускоза [7], а також Н. К. Діня, А. Пелле і П. Дайє [8, 9].

Мета статті – показати значення й найбільш поширені спеціальні тлумачення загальних принципів права – в якості джерел міжнародного економічного права.

Основні результати дослідження. Принципи (від лат. *principium* – основа, начало) є основою будь-якої концептуальної системи, яка визначає особливості її організації й впливу на об'єктивну реальність. Загальні принципи права складають невизначений за обсягом комплекс матеріальних і процесуальних норм, які в різний час в різних правових традиціях фіксували найважливіші правила суспільних відносин як публічного, так і приватного характеру. Найбільш значимий вплив на формування загальних принципів права здійснили класичне римське право і англосаксонське право справедливості. Саме в праві справедливості пройшли своє становлення й ті загальні принципи права, які згодом стали правовою основою лібералізму й сучасних міжнародних економічних відносин. Право справедливості формувалося в період, коли в Англії, під захистом королівської влади, розвивався ранній «мануфактурний» капіталізм: прецеденти загального королівського права не могли слугувати основою судових рішень у сфері нових суспільних відносин, що склалися в умовах раннього капіталістичного підприємництва. Постраждали учасники цих нових відносин зверталися до канцлерських судів, які в пошуках рішень спиралися на справедливість, здоровий глузд, добрі звичаї, Біблію, принципи римського права тощо [3, с. 30]. Право справедливості, як практика діяльності канцлерських судів, стало системою реалізації в судових рішеннях

ідей природного права, і саме формулювання цих судових рішень послугувало джерелом багатьох відомих нині загальних принципів права – від найбільш узагальнених, таких як: «жодне порушене право не повинно залишатися без захисту» чи «будь-яка завдана шкода вимагає компенсації» – до цілком спеціальних, таких як право вчиняти позов на основі неотримання очікуваних вигод однією з сторін укладеного контракту [3, с. 30-35]. В теорії цей досвід було акумульовано у «філософії справедливості», яка відновила в реаліях нового часу ідеї природного права, знову ж таки, часто викладаючи їх у вигляді загальноправових принципів.

Загальні принципи права нового часу втілювали прагнення європейських націй звільнитися від станово-корпоративних обмежень і сваволі духовної й військової верхівок, їх боротьбу за «право гаманця», тобто право податного стану – через парламент – приймати чи відхиляти рішення про обсяги й спрямування податків, платниками яких вони мають стати. Політичним втіленням усвідомлення прав на приватний інтерес і очікування взаємних вигод від суспільних відносин стала ідея держави як суспільного договору Т. Гоббса, що визначила нові на той час соціальні мотиви державотворення – добровільне передання владним органам частини індивідуальних природних прав для забезпечення тих вигод, які дає соціально й політично організоване життя. Побудована на принципах взаємної вигоди та суспільної користі й філософія прагматизму, яка сприяла становленню в Англії буржуазного політичного ладу і бурхливого розвитку англійської промисловості й економіки. Логічним продовженням цього інтелектуального руху став і англійський лібералізм XIX століття, зокрема теорія порівняних вигод (*l'avantage compare*)¹ Д. Рікардо [6, с. 33]. Провідну роль англосаксонського правового мислення у формуванні правових основ сучасного міжнародного економічного порядку відмічають Цвайгерт і Кьотц, Жуайр і Карро, Г. Берман та багато інших дослідників. Як зазначає Карро Д. і Жюйяр П., сучасний міжнародний економічний порядок будується на трьох основних принципах: «свободи торгівлі і платежів»; «рівноправності»; «взаємності вигод» [3, с. 33].

З цих трьох принципів найбільш глибоку психологічну основу має, безумовно, «принцип взаємної вигоди», який можна визнати одним із найбільш фундаментальних загальних принципів, що впливають з самої природи людини. Вигода, інтерес, корисність, благо – виступають реальним мотивом як у міжлюдських відносинах, так і у міжнародному економічному співробітництві. Слугуючи критерієм узгодження різноспрямованих прагматичних інтересів сторін правовідносин, як дво-, так і багатосторонніх, принцип взаємної вигоди окреслює коло, в межах якого сторони можуть реально мати рівні права. Він визначає межі їх рівності сферою співпадіння їх інтересів, вказуючи, де юридична рівність сторін буде обґрунтована еквівалентністю очікуваних вигод, які вони гарантують надати одна одній. Відповідно, й «принцип рівноправності» в сфері економічних, чи взагалі будь-яких прагматичних, відносин

¹ Саме так перекладено в цит. творі: у вітчизняній літературі більш відомий як «принцип відносних переваг»

діє значно гнучкіше, ніж це приписує формальна юридична рівність сторін у цивільному праві, чи принцип суверенної рівності держав у міжнародному праві: спираючись в таких відносинах на принцип взаємної вигоди, принцип рівноправності фактично орієнтує й зобов'язує сторони бути готовими обмежити свої претензії на рівність лише тією сферою, де вони можуть надати одна одній еквівалентну вигоду. Але при цьому сторонам таких відносин забезпечується вільний пошук варіантів і меж еквівалентності обміну – через третій принцип – «вільної торгівлі», в найширшому його тлумаченні.

Сучасні міжнародні економічні відносини показують, що сам принцип взаємної вигоди можна розглядати як у вузькому, так і в широкому сенсі. Тобто як на рівні еквівалентного обміну певними благами у двосторонніх домовленостях, так і в межах правопорядків, утворених багатосторонніми домовленостями субрегіонального, регіонального, міжрегіонального чи універсального рівня. Тож в широкому сенсі більш вдалою редакцією, принципу взаємної вигоди – був би принцип спільної вигоди, або в більш поширених варіантах – спільної корисності, спільного блага, спільного надбання. Останній варіант цього принципу, до речі, співзвучний з концепцією спільної спадщини людства (чи загальнолюдського надбання), а в історичному контексті – з назвою й змістом римської держави в період її становлення (*Res publica*) – як асоціації великих родин-фамілій, наділених формально рівною правосуб'єктністю. Як бачимо, «кумулятивний» ефект принципу взаємної вигоди може втілюватися на різних рівнях інтегрованості, відповідно до простої залежності – чим більше взаємних благ можуть надати сторони відносин одна одній, тим більшої глибини й різноманіття можуть ці відносини набути і тим більш органічну й надійнішу інтеграцію вони можуть скласти. Цим обумовлена головна відмінність сучасного міжнародного економічного порядку від універсального міжнародного правопорядку: останній закладає бажані стандарти, перший, більш-менш прагматично, намагається до цих стандартів наближатися. Розвиток світової економіки формує багаторівневу й динамічну систему економічних відносин, де країни з різним рівнем економічних показників входять у різні асоціації – як в межах «горизонтальних» відносин з близькими собі за рівнем життя, так, по можливості, і з країнами більш розвиненими, гнучко шукаючи можливостей «підтягнутися» до бажаних економічних перспектив.

Сучасний міжнародний економічний порядок не є ліберальним, тобто керованим мотивом взаємної вигоди у найбільш безпосередньому й відвертому вигляді. По-перше, соціалістичні революції й звільнення народів від колоніальної залежності актуалізували «робінгудівській» принцип «експропріації експропріаторів»: як соціалістичні, так і постколоніальні країни у відносинах з розвиненим капіталізмом починали з експропріацій чи націоналізацій, й надалі керувались марксистським відношенням до капіталізму – як до режиму експлуататорів. Це, загалом, лише збільшувало неефективність міжнародних економічних відносин і несправедливість у розподілі світових благ: у переважній більшості випадків демагогічні корумповані верхівки бідних країн, виступаючи від імені очолюваних ними народів, все відвертіше прагнули власних

кланових вигод, винахідливо комбінуючи комуністичні гасла і практику спекулятивного й репресивного «початкового накопичення» капіталу, ігноруючи при цьому – і соціальну справедливість, і закони економічної науки, і досвід націй, що вже зуміли пережити й подолати хвороби свого становлення.

По-друге, капіталістичні країни, аналізуючи ранній досвід СРСР з державного регулювання економікою, заклали основи неоліберального міжнародного економічного порядку. Його метою, як і лібералізму, є забезпечення свободи підприємництва, але при цьому: 1) вводиться можливість істотного втручання у цей процес держави; 2) пріоритет нормотворчості у цій сфері переноситься з національного на міждержавний рівень; 3) держави самі – міждержавними домовленостями, актами міжнародних організацій, новими звичаями міждержавних відносин – визначають межі такого втручання і цілі, заради яких це втручання допускається [9, с. 123]. Важливою ознакою неоліберального міжнародного економічного порядку стала інституалізація міжнародного економічного співробітництва: повоєнна світова економічна система мала спиратися на три спеціалізовані універсальні міжурядові організації, що відповідно б регулювали: міжнародну торгівлю; міжнародний рух капіталів; узгоджену міжнародну валютну політику. Всесвітній Банк і Міжнародний валютний фонд, засновані Бреттон-Вудськими домовленостями 1944-1945 рр., стали основою світової фінансової системи. Створити Міжнародну організацію торгівлі, як відомо, в той час не вдалося, але Генеральна угода з торгових тарифів (ГАТТ-47), адміністрування якої забезпечував її Постійний Секретаріат, виконувала роль координатора міжнародної торгівлі до заснування Світової Організації Торгівлі. Коли у 1970-х роках неоліберальна світова система пережила першу кризу, значний «запас міцності», притаманний багаторівневій і, значною мірою, самоорганізованій ринковій економіці, дозволив виправити ситуацію [9, с. 125]. При всій самоврядності ринкової економіки, її організаційне забезпечення «зверху» мало вирішальне значення: з ініціативи розвинених країн міжнародні економічні установи стали на шлях постійного моніторингу співвідношення розроблених моделей світового економічного розвитку з їх практичною реалізацією, що надалі дозволило їм оперативним чи навіть упереджувально усувати поточні проблеми. При цьому періодичні «оздоровлення» неоліберальної економічної системи, як і постійне оновлення неоліберальної економічної доктрини, супроводжувалося поетапним сприйняттям нових ідей, що формувалися в руслі неосоціалізму.

Отже, по-третє, не зважаючи на політику протистояння, минулий геополітичний режим «біполярності» й полеміка соціалістичних держав з капіталістичними – сприяли глибшому усвідомленню переваг і недоліків обох систем, активізації пошуку шляхів гармонізації міжнародних відносин, відродженню пріоритету гуманітарності в науці й соціальній організації, формуванню ідеї загальнолюдської солідарності, а також розвитку й кодифікації міжнародного права та окресленню цілісної моделі світової економічної системи. В сучасній міжнародно-правовій доктрині цілком усвідомлено той факт, що в світовому правопорядку останньої третини ХХ ст., включаючи й економічний порядок, компроміс між неоліберальними й неосоціалістичними принципа-

ми й цінностями є найбільш актуальним. Вперше на це явище звернув увагу Ж. Тускоз, який окремі галузі й інститути сучасного міжнародного права розподілив по двох великих напрямках – неоліберального й неосолідариського спрямування. Неоліберальна доктрина, на його думку, лежить в основі міжнародно-правового регулювання: торгівлі (товарами, послугами, правами інтелектуальної власності); руху міжнародних фінансів; міжнародних комунікацій (перевезення й зв'язок). Неосолідариська доктрина охоплює за Ж. Тускозом: «право розвитку», включаючи економічну й науково-технічну допомогу; систему компенсаційних заходів у торгівлі між країнами з розвинутою й нерозвинутою економікою; міжнародно-правовий захист природного середовища. В свою чергу «Право розвитку», багатьма авторами включається до Прав Людини в широкому сенсі (Human Right). Виникають все нові й нові напрями солідариського регулювання міжнародного правопорядку, зокрема: захист культурної спадщини; концепція спільної спадщини людства; особливий захист країн, що мають несприятливі природні умови; міжнародні добродійні програми проти голоду, бідності, епідемій, неосвіченості, екологічних проблем [7, с. 12]. Всі ці напрями є тісно взаємопов'язаними, і на межі тисячоліть стає все більш зрозумілим, що неоліберальний і неосолідариський підходи в міжнародному праві є взаємодоповнюючими. Таке розуміння вимагає наступного кроку – балансу, а згодом, і синтезу «індивідуально орієнтованого» й «соціально орієнтованого» права – як на рівні національних правопорядків, так і на рівні міжнародно-правових стандартів. Цей синтез має супроводжуватися синтезом «індивідуалістичної» й «колективістської» моралі, без чого не може бути досягнуто несилове й свідомого дотримання правових приписів.

Це набуває особливої актуальності в наш час, коли в міжнародному економічному праві все сильніше проявляються дві тенденції, відзначені Карро Д. і Жюйяром. П.: по-перше, феномен інтернаціоналізації, тобто погоджене державами в загальносвітовому масштабі усунення економічних бар'єрів і вільний обіг всіх чинників виробництва; по-друге, «самовідсторонення» держав від участі в міжнародних господарських зв'язках і навіть, значною мірою, – від їх регулювання [6, с. 31]. Відновлення важливості статусу приватних учасників господарської діяльності в якості носіїв прав і обов'язків в сфері міжнародного економічного права, частково є відновленням ліберальної ідеї невтручання держави у практику підприємницької діяльності, але фактично навіть могутні ТНК, які розглядаються Д. Карро і П. Жюйяром в якості реальних «законодавців» в сфері міжнародних економічних відносин, залишаються зв'язаними як міждержавними домовленостями, включаючи статuti міжнародних економічних організацій, так і власними «кодексами поведінки», що будуються на певних загальноправових принципах чи їх спеціальних редакціях для тих чи інших сфер економічного співробітництва [6, с. 27-30]. Що ж стосується передання державами повноважень міжнародним міжурядовим організаціям, то логіка цього процесу цілком зрозуміла: держави впродовж кількох десятиліть після другої світової війни забезпечили більшість сфер міжнародних відносин основоположними договорами, кодифікувавши правила їх регулювання. Паралельно вони створили міжнародні установи, які забез-

печують нині дотримання положень цих системних договорів, доповнюючи їх спеціальними договорами (розроблюючи їхні проекти), а також поточними актами обов'язкового чи рекомендаційного характеру. Лише деякі міжнародні організації, наприклад, СОТ, зовсім не наділені нормотворчими повноваженнями, проте на основі Генеральної Ради СОТ діє Форум з перегляду торгової політики, на якому Конференція міністрів приймає нові угоди, голосуванням кожної держави-учасниці самої за себе. Отже сучасна інтернаціоналізація й видиме усунення держав від втручання у міжнародну економіку не підриває основи міжнародного порядку, побудованого активним співробітництвом держав в повоєнний період. Ця система, спираючись на державу, як на суверенного представника й захисника інтересів свого населення в міжнародних відносинах, здатна адекватно реагувати на нові, цілком закономірні виклики часу. Але для цього необхідно усвідомити й «правильно обійтися» з головною суперечністю між національним і міжнародним правом: перше будується на державному примусі, друге – на свідомо й добровільно взятих на себе зобов'язаннях. Ця проблема може бути подолана новим розумінням права – не як формального втілення абстрактної за змістом «волі законодавця», а як результату спільного пошуку «на рівних» – самими учасниками правовідносин – формул узгодження різновекторних інтересів на всіх рівнях суспільних відносин: від міжособистісних – до універсального міжнародного правопорядку. Формально такими «формулами» можуть бути цінності, мотивації, релігійні й морально-етичні приписи, звичаї, норми законодавства тощо. За змістом же, на нашу думку, всі ці формули знайдуть своє втілення в гнучкій, динамічній і багаторівневій за ступенем узагальнення системі загальних принципів права.

Н. К. Дінь і співавтори відносять загальноправові принципи до «стихійних» джерел міжнародного права, разом зі справедливістю й міжнародним звичаєм [8]. Ці джерела тісно взаємопов'язані: якщо справедливість, будуючись на морально-етичних уявленнях суспільства, виступає загальним соціально-правовим орієнтиром, а звичай – усталеною і взаємоочікуваною поведінкою учасників правовідносин, то загальні принципи права часто втілюють ідеї цих джерел – у визначеннях, відточених практикою й досвідом теоретичного їх усвідомлення. Соціологічна теорія праворозуміння виходить з того, що «стихійне» нормоутворення є первинним джерелом права: самі суспільні відносини формують норми в якості продукту узвичаєної й усвідомленої практики. Прихильники соціологічної теорії навіть позитивне право, цілком слушно, пов'язують з тим, що в «правильній» державі законодавець «не видумує» норми законів, а лише надає їм офіційного статусу, відкриваючи їх в практиці й потребах життя свого суспільства. Теж саме відбувається й на рівні міжнародного, зокрема, міжнародного економічного права: держави в своїх офіційних домовленостях закріплюють ті норми, які вимагає практика повсякденної діяльності операторів економічних відносин. Усвідомлення учасниками правовідносин правил їх спілкування і взаємне очкування дотримання цих правил – є важливим критерієм того, що, навіть без закріплення в офіційних актах, зі стихії суспільних відносин формується система соціальних і правових норм, які «самі по собі» забезпечують єдність і порядок у відповідній соціальній сис-

темі. Зокрема, в якості критерію «юридичності» норми міжнародного права використовується формула «*oratio juris*» – переконаність держав у обов'язковості для них встановлених між ними правил і рішень. У ст. 38 Статуту Міжнародного ООН у визначенні звичаю «як загальної практики, визнаної державами за правову норму», доктрина виділяє «матеріальну» й «психологічну» складову. Остання (визнання державами звичаєвої норми за правову) – і є «*oratio juris*».

З іншого боку, завдяки своїй «стихійності», загальні принципи права, так само як звичай чи тлумачення справедливості, первинно не зв'язані критерієм бути обов'язковими нормами. Вони є лише орієнтирами, для надання обов'язковості яким, необхідна спільна воля суб'єктів відносин. При цьому, завдяки своєму різноманіттю, гнучкості застосування й тлумачення, загальні принципи права утворюють пластичний масив норм, які заповнюють прогалини там, де спільні домовленості ще однозначно не встановлені. Для міжнародних економічних відносин ця практика є, можливо, найбільш розробленою. Основний масив норм міжнародного економічного права – диспозитивні й поліваріантні, тобто застосовуються в сукупності – як інструменти, кожен з яких відповідає за певні аспекти багатомірної реальності. В основу ж цієї системи покладено незначну кількість імперативних правових норм, інваріантність яких обумовлена не загрозою тяжких покарань, а тим, що вони недвозначно спрямовані на захист констант цивілізованих суспільних відносин. Д. Карро і П. Жуйяр так характеризують особливості міжнародно-правового регулювання економічних відносин: «право економічного співробітництва не розглядає міжнародний порядок з точки зору законності й судових рішень, його не цікавить питання «хто, що порушив» – воно намагається пересвідчитися у незмінності духу співробітництва тих учасників відносин, які тимчасово відійшли від дотримання економічної норми» [8, с. 189]. Інші автори в розвиток цього підходу зазначають: «Замість «прокурорського підходу», коли відслідковується найменші порушення закону, держави у економічних питаннях віддають перевагу більш дипломатичній позиції... загалом забезпечення економічних зобов'язань передбачає не менше санкцій, ніж інші міжнародні зобов'язання, проте держави... віддають перевагу відступу від застосування санкцій або непрямим санкціям» [8, с. 190].

Можливість один і той самий загальноправовий принцип викласти в різних редакціях – реально утворює цілу ієрархію змістів, які можуть застосовуватися як до міждержавних, так і до приватноправових відносин. Наприклад, вже згаданий принцип взаємної вигоди – ще в англійському праві справедливості отримав такі відомі варіанти, як принцип «очікуваних вигод» і принцип «розумних очікувань». Формула «розумних очікувань» часто застосовується в міжнародних угодах, спрямованих на регулювання приватноправових відносин, наприклад, у Віденській конвенції ООН про міжнародні договори купівлі-продажу товарів 1980 р. Критерій «очікуваних вигод», як продукт права справедливості, діє і в міжнародному, і в приватному праві: в останньому він виявляється значно ефективнішим в захисті «слабкої» сторони правовідносин, ніж, критерій добровільності цивільно-правових відносин (наприклад у

визначенні цивільних правовідносин в ст. 1 ЦКУ). Адже крім відсутності тиску, порушення прав слабшої сторони контракту може статися внаслідок не усвідомлення однією зі сторін всієї повноти наслідків або спеціальних застережень до правочину, які через необізнаність сторони можуть стати для неї фатальними. В той же час формула «очікуваних вигод» вже кілька століть дозволяє англійським суддям захищати слабку сторону на основі спеціального позову з приводу неотримання очікуваних вигод [1, с. 280-282]. Жюйяр і Карро, зазначають, що на цей же принцип послався і Конгрес США, приймаючи рішення про ратифікацію Маракеського пакету. Ним було призначено колегію з п'яти суддів, які мали слідкувати за рішеннями спорів в СОТ, де стороною виступали США: якщо ці судді консенсусом приймуть рішення про недоотримання державою очікуваних вигод від членства в СОТ, Конгрес порушить питання про вихід США з цієї організації [6, с. 102-104].

Процесуальним засобом реалізації принципу взаємної вигоди можна вважати принцип «рівності переговорних можливостей», який спрямовано на усунення потенційної загрози порушення балансу очікуваних вигод, внаслідок нерівності можливостей сторін при укладанні контракту, яка, в свою чергу, відкриває можливість надати контракту змісту, несприятливого для «слабкішої» сторони. Теоретично цей принцип оформився в західній правовій доктрині в повоєнний період. Як писали з цього приводу К. Цвайгерт і Х. Кьотц: «Поняття «нерівність переговорних можливостей» (inequality of bargaining power) відображає основну проблему сучасності – чи може основою сучасного правопорядку залишатися просто свобода договору? Чи не настав час замінити або доповнити принцип свободи договорів – принципом справедливості договорів?» [2, с. 16]. «Загальновизнано – продовжують вони далі – що нині «вільна гра» економічних сил вже не приводить автоматично до рівноваги й гармонії, а скоріше, навпаки, стає умовою економічного панування одних над іншими... Отже її необхідно ввести в певні правові рамки, які б обмежили негативні наслідки несправедливої конкуренції» [2, с. 16].

З повоєнного періоду юристи західноєвропейських держав почали активно протидіяти практиці «нерівності переговорних можливостей». Особливу увагу юристами було звернено на «типові контакти», які відносяться до публічних договорів чи договорів про приєднання. Як ще в 1943 році зазначав Фрідріх Кесслер, «могутні промислові й торгові воротили особливо схильні використовувати типові контракти в якості ефективного знаряддя, здатного забезпечити їм неофеодальні відносини з безліччю своїх васалів» [2, с. 27]. Поширеним засобом отримання необґрунтованих переваг в таких договорах стали спеціальні застереження, які професійний підприємець, що укладає типові контракти з клієнтами, вводить при укладанні. Наприклад, типовими є застереження, які, при неналежному виконанні клієнтом умов договору, звільняють підприємця від відповідальності чи дозволяють йому збільшити попередньо встановлену ціну на товар чи послугу, або зменшити їх обсяги й якість. Деякі застереження вводять такі терміни обов'язкової проплати, які фактично роблять її платою за ще ненадані послуги, коли ж такі кошти не надходять завчасно, оператор вводить штрафні санкції чи взагалі розвиває дого-

вір, не повертаючи вже сплачені кошти. Клієнту ж підприємця – як стороні договору, яка, зазвичай, має обмежені час чи кошти, щоб захистити свої інтереси, застереження, навпаки, всіляко ускладнюють здійснення його права повернути товар, не прийняти неналежно надану послугу чи розірвати договір на справедливих умовах.

Часто навіть сама форма введення застережень позбавляє клієнта повного усвідомлення наслідків типового контракту. Прикладом судового захисту слабкої сторони на основі критерію «нерівності переговорних можливостей» може слугувати низка «справ про залізничні квитки» (ticket cases), в яких англійські суди послідовно дотримувалися позиції невизнання правомірності застережень адміністрації залізниці про зняття з неї відповідальності в одних ситуаціях і про покладання відповідальності на пасажирів – в інших: критерієм неправомірності слугував не зміст застережень, а те, що вони були надруковані на зворотній стороні квитка і вивішені на стінах вокзалів. В рішеннях судів склався принцип, відповідно до якого такі застереження повинні доводитися до кожного пасажира особисто – як до сторони угоди, правомірність якої потребує свідомого очікування кожною стороною всіх її явних і можливих наслідків. Цю ідею узагальнило рішення Апеляційного суду Великобританії в справі *Interfoto Librari v. Ltd stiletto Ltd* [1989]: «сторона, що формулює умови договору, повинна тим чіткіше доводити їх до відома свого контрагента, чим більше вони для нього є незвичними й несприятливими» [2, с. 15-16]. Слідом за юристами, за захист прав слабкої сторони ринкових відносин взялися й уряди західноєвропейських держав, започаткувавши практику імперативними нормами національного законодавства запобігати несправедливим наслідкам нерівності переговорних можливостей. Особливого значення набули імперативні норми з захисту прав споживачів. Як зазначають К. Цвайгерт і Х. Кьотц: «Після того як рух за захист прав споживача зробив цю ідею своїм гаслом, принаймні в західноєвропейських державах з початку 1970-х рр. було прийнято закони, які тією чи іншою мірою втілювали принцип спеціального захисту споживача від обмежуючих його права застережень, що нав'язують йому підприємці, користуючись своїми економічними чи іншими ситуаційними перевагами» [2, с. 23].

Зазначені приклади показують деякі характерні особливості західної правової традиції. По-перше, що юристи в ній виступають тією професійною корпорацією, яка добровільно й цілком достойно несе основний тягар відповідальності за підтримку – на тлі постійних викликів належному й справедливому правопорядку – «очікуваності справедливості» в суспільстві, оскільки спокійна віра пересічних членів суспільства у справедливість законів і правосуддя, а також в своїй здатності, спираючись на них, завжди порозумітися між собою – сама по собі є опорою цивілізованості суспільних відносин, яка вибудовується століттями, але може бути підірвана за кілька десятиліть державного терору й безправ'я. По-друге, в мінливості суспільних відносин, коли ні прецеденти, ні закони не здатні адекватно реагувати на все нові форми обходу закону й порушень справедливості відносин, західні юристи й урядовці досить успішно засвоїли практику керуватися не формальною казуїстикою (чи, тим

паче, сприяти її примноженню), а імперативами справедливості і доброю правовою традицією, акумульованих в загальних принципах права. І хоч позитивізм, що також є породженням західної правової традиції, на півтора століття міцно зв'язав право – з волею законодавця, а забезпечення його виконання – з державним примусом, західна правова традиція, загалом стійко тримається розуміння того, що в основі правопорядку лежить не диктат чи примус, а свідомо дотримувані зобов'язання, що спираються на розумні очікування взаємності.

Система міжнародного права побудована саме на такому розумінні права, безпосередньо втіленому в одному з найважливіших принципів Статуту ООН – принципу сумлінного виконання міжнародних зобов'язань, органічно зв'язаного з загальним принципом, відомим ще з римського права – *acta sunt servanda* (домовленості повинні дотримуватися). Але всі принципи Статуту ООН і похідні від них основні принципи міжнародного права, так чи інакше, втілюють ідею, що міжнародне право будується на усвідомленій добровільності взятих на себе зобов'язань. Міжнародні організації, особливо ООН, видаючи свої резолюції, моделюють, в основних рисах, ідеальний міжнародний порядок, але для того, щоб ці моделі втілилися в правових (обов'язкових для держав) нормах, необхідно зафіксувати їх в міжнародних угодах, стосовно яких держав-члени дають офіційну «згоду на обов'язковість». Причому, щоб б ці норми могли стати основою міжнародного правопорядку, їх обов'язковість має визнати – в договорах чи звичаях (через практику й мовчазну згоду) – більшість держав світу. До цього, кульмінаційного для тієї чи іншої сфери міжнародних відносин, моменту зацікавлені держави й міжнародні організації наближаються апроксиматично, часто досить тривалий час, видаючи декларації, обговорюючи питання на кожній сесії ГА ООН чи форумах інших організацій, фактично «умовляючи» представників держави взяти на себе зобов'язання – в переважній більшості випадків, розумні й корисні для людства. Зазвичай, перепоною цього процесу вважається протекціонізм кожної держави. Але часто виявляється так, що реально за таким протекціонізмом стоять кланові інтереси провідних сімейств тієї чи іншої нації. Тому сучасне міжнародне право все частіше звертається не лише до урядів, але й до широкого кола суб'єктів приватноправових відносин – представників великого бізнесу, різних громадських об'єднань, вікових груп, територіальних громад, корінних народів, забезпечуючи, таким чином, загальне усвідомлення актуальних потреб і завдань людства. Цим ніякою мірою не підривається авторитет держав, лише забезпечується прозорість діяльності й мотивів урядів, рівня їх відповідальності перед своїми «платниками податків».

Висновки. Таким чином, принцип добровільності зобов'язань, що забезпечується несиловим і свідомим вибором – рішень, норм, способу дій, після всебічного й рівноправного їх обговорення, – поступово поширюється й на відносини між урядами й громадянами держав. Стає загальнозрозумілим, що важливі для держави рішення – як національного, так і міжнародного рівня – повинні ґрунтуватися на солідарному волевиявленні всієї нації, після прозорого й чесного їх обговорення. Уряд в таких ситуаціях не може діяти крадько-

ма на користь приватних інтересів окремих сімейств чи угруповань, не повинен маніпулювати соціальними негараздами, здійснюючи психологічний тиск чи відверті репресії проти власних громадян. Для об'єктивності рішень і забезпечення подальшої повноти підтримки з боку населення при їх реалізації, уряд, якомога більш добросовісно, повинен забезпечити відкриту й неупереджену інформованість населення, толерантне, прозоре й максимально справедливе обговорення проблеми, і, головне, готовність адміністрації діяти, відповідно до народного волевиявлення, не допускаючи саботажу чиновництвом прийнятих рішень і реформ.

СПИСОК ВИКОРСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. – Т. I. – М. : Международные отношения, 2000. – 480 с.
2. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. – Т. II. – М. : Международные отношения, 2000. – 512 с.
3. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования. – М. : Изд-во МГУ: Издательская группа ИНФРА*М-НОРМА, 1998. – 624 с.
4. Кийвець О.В. У пошуках міжнародного права: переосмислюючи джерела. – Кам'янець-Подільський: ПП «Видавництво «Оіум», 2011. – 480 с.
5. Мережко О.О. Психологическая теория международного права (публичного и частного). – Одесса : Фенікс, 2012. – 244 с.
6. Карро Д., Жюйяр П. Международное экономическое право. – М. : Международ. отношения, 2001. – 608 с.
7. Тускоз. Ж. Міжнародне право. – К.: АртЕк, 1998. – 402 с.
8. Международное публичное право. – Т. 1 / Н.К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2000. – 440 с.
9. Международное публичное право. – Т. 2 / Н.К. Динь, П. Дайе, А. Пелле. – К. : Сфера, 2001. – 412 с.

Радзівіл О.А. Загальноправові принципи як джерела міжнародного економічного права

Стаття присвячена аналізу ролі загальних принципів права в західній правовій традиції, зокрема в системі міжнародного економічного права. Відносячись до «стихійних» джерел права, разом зі справедливістю і звичаями, загальні принципи акумулювали найкращі визначення основних правових ідей, і створили гнучку багаторівневу ієрархію змістовних правових формул, яка дозволяє заповнювати лакуни у відносинах, не врегульованих формальними правовими джерелами. З них найближчий до природного права принцип взаємної вигоди діє в основі цілої низки спеціальних принципів, що регулюють міжнародні економічні відносини – як приватного, так і публічного характеру.

Ключові слова: західна правова традиція; загальні принципи права; право справедливості; стихійне нормоутворення; міжнародний економічний порядок; «принцип взаємної вигоди»; «очікувані вигоди»; «рівність переговорних можливостей».

Радзівилл А. А. Общеправовые принципы как источники международного экономического права

Статья посвящена анализу роли общих принципов права в западной правовой традиции, в частности, в системе международного экономического права. Принадлежа

к «стихийным» источникам права, вместе со справедливостью и обычаями, общие принципы аккумулировали наилучшие определения основных правовых идей, создав гибкую многоуровневую иерархию смысловых правовых формул, позволяющую заполнять лакуны в отношениях, не урегулированных формальными источниками права. Из них, наиболее близкий к природному праву, принцип взаимной выгоды действует в основе целого комплекса специальных принципов, регулирующих международные экономические отношения – как частного, так и публичного характера.

Ключевые слова: западная правовая традиция; общие принципы права; право справедливости; стихийное нормообразование; международный экономический порядок; «принцип взаимной выгоды»; «ожидаемые выгоды»; «равенство переговорных возможностей».

Radzivil A.A. General juridical principles as the source of internationally economic law

This article is devoted to analysis of role of the General juridical principles in western juridical tradition, in particular, in system of internationally economic law. Be included in «spontaneous» sources of law, together with equity and customs, the General principles accumulated best's decisions of main juridical ideas, and found flexibility and multileveled hierarchy, that enabled to fill a gap in regulation of relations, which is not regulated by formal sources of law. Mutual advantage's principle, being most close with natural law of them, acted in base of whole complexes of special principles, that regulated internationally economic relations – both of private and public nature.

Keywords: western juridical tradition, general juridical principles, equity, spontaneous sources of right, internationally economic order, «mutual advantage's principle», «expect benefit's», «equality of bargaining power».

Стаття на дійшла до редакції 10.12.2013.